शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते साहित्यम्
(साहित्य दर्पणः द्वितीयः परिच्छेदः)

वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः
इमां कारिकायाः सप्रसङ्ग व्याख्या।

आचार्येण विश्वनाथेन काव्य लक्षणे 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति प्रोक्तम्। तत्र किं नाम वाक्यं इति अपेक्षायां आह — 'वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः' इति। योग्यतादि त्रयात्मक पद समूह एव वाक्यमित्यर्थः। तत्र योग्यता — 'पदार्थानां परस्पर सम्बन्धे बाधाभावः' एक पदार्थस्य अपर पदार्थेन सह सम्बन्धे बाधाऽभाव एव योग्यता। यथा — 'गामानय' इत्यत्र गो पदार्थस्य आनय पदार्थेन सह यः सम्बन्धः स बाधितो न वर्तते इति योग्यतायाः सत्त्वाद् वाक्यत्वं भवति। न च बाधस्थलेऽपि यत्र पदार्थानां परस्परं सम्बन्धो वर्तते तत्रापि वाक्यत्वं स्यादिति वाच्यम्। यथा 'वह्निना सिञ्चति' इत्येतस्यापि वाक्यत्वं स्यात्। नहि अग्निः सेचन क्रियायां समर्थः, अपितु दहन क्रियायाम्। अतो नेदं वाक्यम्।

आकाङ्क्षा — एक पदार्थस्य अपरपदार्थेन सह अन्वय अपेक्षा आकाङ्क्षा। सा च श्रोतुः जिज्ञासा रूपा। यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति' इत्यत्र गच्छतीति पदस्य निराकाङ्क्षत्वं वाक्यत्वे गौः अश्वः पुरुषो हस्ती इति परस्परं निरपेक्षस्य पद समूहस्यापि वाक्यत्वं स्यात्। एवं च अतिव्याप्तिः स्यात्। अत गवादि अर्थबोधकं सुबन्तं पदं श्रवणानन्तरं अश्वादि पदान्तरं अवबोधकाविरहस्य सिद्धत्वात् आकाङ्क्षा शून्यत्वम्। अतो नेदं वाक्यम्।

आसत्तिः — यस्य पदार्थस्य येन पदार्थेन सह सम्बन्धापेक्षा तेन सह तस्य अव्यवधानेन स्थितिः आसत्तिः। व्यवहितेऽपि इदानीमुच्चरितस्य देवदत्त शब्दस्य दिनान्तरोच्चरितेन गच्छति इति पदेन सङ्गतिः स्यात्। किन्तु ईदृशेन पद समूहेन न भवति बोधः, आसत्ति विरहात्। न चेदं वाक्यम्।

व्यवधानं द्विविधम् — एकं कालव्यवधानम्, अपरं च अनुपयुक्त पदार्थानां प्रयोगः। तत्र कालव्यवधानस्य उदाहरणं पूर्वं उक्तम्। द्वितीयस्य तु 'गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन' इति। अत्र 'गिरिरग्निमान्', 'देवदत्तेन भुक्तम्' इति सम्बन्धः उचितोऽस्ति।

उपेन्द्र झा
पा/अ
सहा॰ प्रा॰ साहित्य
रा॰ उ॰ सं॰ महावि॰
पुरन्देरा, पूर्णियाँ

Nov 4,

शास्त्रि द्वितीय खण्डस्य कृते साहित्यम्
साहित्यदर्पणः पञ्चम परिच्छेदः

तात्पर्यवृत्त्या व्यञ्जनाया गतार्थत्व निरसनम् ।

ननु अभिहितान्वयवादिभिः अङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरेव कथं न व्यङ्ग्यार्थं बोधयतीति चेत्, न । अन्वयमात्र बोधने परिक्षीणायाः तस्या व्यङ्ग्यार्थ बोधने असमर्थत्वात् । यच्च धनिकेन उक्तम् —

"तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥" इति

तन्न सम्यक् । तस्योपरि 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति वादिभिरेव पातनीयो दण्डः ।

यत्पुनरुक्तम् — पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वे अनुपादेयत्वात् उन्मत्तवाक्यवत् (अयमाशयः वाक्य) ततश्च वाक्यार्थे शब्दानां निरतिशय सुख आस्वादस्य व्यतिरेकेण प्रतिपाद्य प्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिक प्रयोजनात् उपलब्धेः निरतिशय सुखास्वाद एव कार्यत्वेन अवधार्यते । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात् । इति । तत्र प्रष्टव्यम् — किमिदं तत्परत्वं नाम, तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः । अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा ? आद्ये संसर्गमात्रे (अन्वयबोधमात्रे) परिक्षीणायाः तस्या व्यङ्ग्यार्थ बोधनेऽसमर्थत्वमेव । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुर्या वृत्तिः सिद्धेः ।

ननु तर्हि युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि संसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनम् इति चेत्? न । तयोः विभावादि संसर्गबोध रसादि बोधयोः हेतुफलभावाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । सहभावे च कुतः सव्येतर विषाणयोरिव कार्यकारणभावः ? पौर्वापर्याभावात् । अतो न तात्पर्य वृत्त्या व्यञ्जनाया गतार्थत्वमिति दिक् ।

उपेन्द्र झा
4/11/20
स॰ प्रो॰ साहित्य
रा॰ उ॰ सं॰ महावि॰
पुरकैला, [illegible]

शास्त्रि तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्यदर्पणः सप्तम परिच्छेदः

रसानां विरोध प्रकाराः के ? तत्समावेशस्य एकस्मिन् पद्ये कथं कर्तुं युक्त्या शक्यते इति प्रतिपादनम्।

ननु 'अद्भुतः करुण, रौद्र, वीर, भयानकैः' इति उक्तत्वेन विरोधिनोः वीर शृङ्गारयोः कथम् एकत्र —

'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम्।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचर सेनाकलकलं
जटाजूट ग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥'

इत्यादौ समावेशः ?

उच्यते — इह एवं मीमांसा व्यतिकर क्रमे, खलु रसानां विरोधितायां अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था —
(1) कयोश्चित् आलम्बनैक्येन,
(2) कयोश्चित् आश्रयैक्येन,
(3) कयोश्चित् आनन्तर्येण।

तत्र वीर शृङ्गारयोः आलम्बनैक्येन विरोधः। तथा= आलम्बनैक्येन हास्य रौद्र बीभत्सैः सम्भोग शृङ्गारस्य, वीर करुण रौद्र भयानक बीभत्सैः विप्रलम्भ शृङ्गारस्य। आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः। नैरन्तर्य विभावैक्याभ्यां शान्त शृङ्गारयोः। त्रिधा अपि विरोधो वीरस्याद्भुत रौद्राभ्याम्। शृङ्गारस्य अद्भुतेन, भयानकस्य बीभत्सेन इति।

तेनात्र 'कपोले जानक्याः' इत्यस्मिन् पद्ये वीर शृङ्गारयोः भिन्न आलम्बनत्वात् न विरोधः। एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन न विरोधः। यच्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः, तत्र 'अहो गीतमहो वादित्रम्' इति अद्भुतस्य अन्तरा निवेशनात् न आनन्तर्याभावात् न शान्त शृङ्गारयोः विरोधः। एवम् अन्यद् अपि ज्ञेयम्।

अलमतिविस्तरेण।

उपेन्द्र झा
4/11/20
असो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरुक्षेत्र, हरियाणा

Nov 4, 2020